

ARCHEOLOGIE IN 2005

PALEO-AKTUELL 17

RuG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Overzicht van de werkzaamheden aan de Kelders in Leeuwarden
(foto J.Y. Huis in 't Veld)

ISBN-10 9077922229
ISBN-13 9789077922224
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2006, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

17

ARCHEOLOGIE IN

2005

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

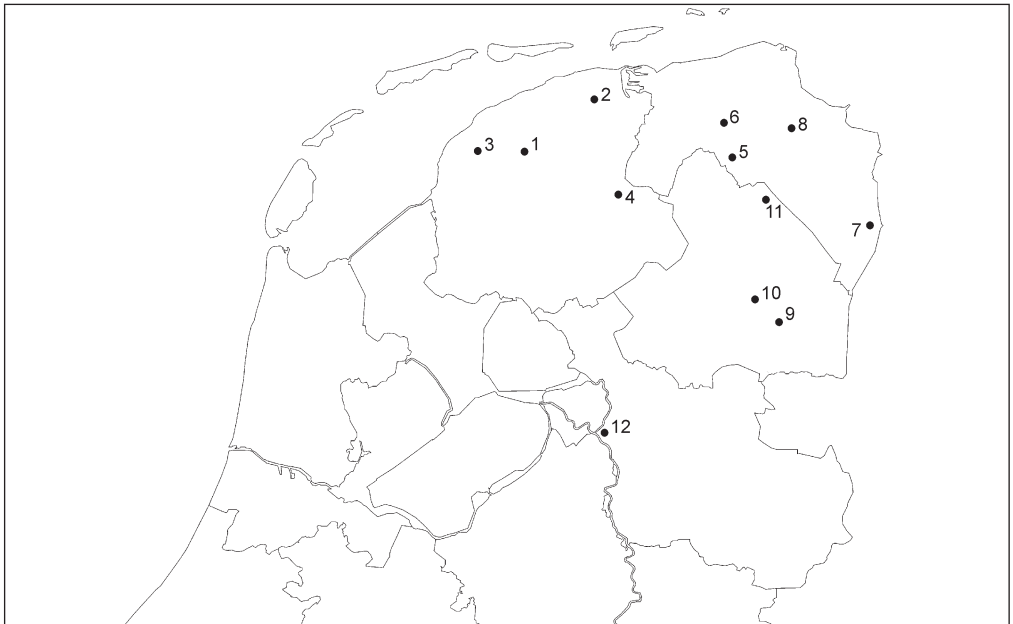
& Barkhuis

Groningen 2006

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Egypte, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) Spanje.

In dit nummer: 1) Leeuwarden, 2) Oostrum, 3) Salverd, 4) Ureterp, 5) Haren, 6) Harssens, 7) Laundermarke, 8) Schaaphok, 9) Aalden, 10) Orvelte, 11) Spijkerboor, 12) Zwolle.

INHOUD

Voorwoord	vii
O.H. HARSEMA Kerstdagen in de ijzertijd: herinneringen aan Sytze en Orvelte (Dr.)	1
D. STAPERT Jeugdige vuursteenbewerkers bij het kampvuur: een andere visie op Maastricht-Belvédère, Site K (L.)	9
D. STAPERT, M.J.L.TH. NIEKUS & L. JOHANSEN Curieuze vuistbijlachten van Rhenen (Utr.). Ook eens iets voor kinderen?	18
D. STAPERT & L. JOHANSEN De Hamburg-vindplaats bij Ureterp (Fr.): een opgraving tijdens de Tweede Wereldoorlog	27
H. WOLDRING, P. DE BOER, J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY & R.T.J. CAPPERS De palaeoecologie van Duurswold (Gr.): vroeg-Holocene landschapsontwikkeling	36
M.J.L.TH. NIEKUS & B.I. SMIT Wie het kleine niet eert...Micro-driehoeken in het Mesolithicum van Noord-Nederland	45
M. SCHEPERS, R.T.J. CAPPERS & I. HEIJEN Neolithische graanopslag in de Fayum	55
E. DRENTH & W. PRUMMEL De versieringswijze van twee TRB-potten uit hunebed G2 (Glimmer Es, gem. Haren) (Gr.)	63
S.M. BECKERMAN Een pot en een schaal van de laat-Havelte fase van de Trechterbekercultuur uit Oostrum (Fr.)	69
H. FEIKEN & E. KNOL Stenen bijlen uit de Groninger klei	75
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P.A.J. ATTEMA & J.J. DELVIGNE Vegetatieontwikkeling en landgebruik in de Monte Sparviere (Calabrië, Italië)	82
P.M. VAN LEUSEN & P.A.J. ATTEMA De veldverkenning SIBA2004-5 rond Francavilla Marittima (Calabrië, Italië): eerste resultaten	90

L. ALESSANDRI Protohistorische vindplaatsen in en rond Tusculum (gemeente Monte Porzio Catone, Albaanse heuvels, Italië)	97
B.H.C. WESTERINK & E. TAAYKE Bijzondere vondsten bij Harssens (Gr.)	103
N. OOME & P.A.J. ATTEMA Portieri, een Hellenistische site in de voetheuvels van de Sibaritide (Calabrië, Italië)	108
H.R. REINDERS De Zuidoostpoort van Halos	114
J.H.C.M. MAASSEN Posta di Mesa – Een Republikeins heiligdom langs de Via Appia (Italië)	122
J.A.W. Nicolay Nieuw licht op de late ijzertijd: twee vermoedelijke sierknoppen van gordelhaken uit het Friese terpengebied	130
J. DIJKSTRA & J.A.W. NICOLAY Een terp op de schop: het archeologisch onderzoek op het Oldehoofsterkerkhof in Leeuwarden (Fr.)	135
H. GROENENDIJK Ter Leringh: olielampjes uit de Laudermarke (Gr.)	142
J.M. BOS & F.B. SAAN Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Aalden (Dr.). Noord-Nederland in de Volksverhuizingstijd	146
O.H. HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	152
O.H. HARSEMA Nogmaals over vroege kerkbouw in Noord-Spanje – een aanvulling	159
J. HIELKEMA Leeuwarden – de Kelders (Fr.): archeologische begeleiding bij de bouw van een Horecakelder	165
J.M. GRIMM Het botmateriaal uit een 16 ^e eeuwse beerput van de Havezate ‘De Kranenburg’ (Ov.)	171
G.J.M. VAN OORTMERSSEN ...En de ton viel niet in duigen. Conservatie van een waterverzadigde houten emmer	178

VOORWOORD

De opgefriste uitvoering en een betere drukwaliteit hebben hun vruchten afgeworpen: het gaat goed met dit periodiek. Ook nummer 17 biedt weer een aantrekkelijke reeks artikelen waarin zeer uiteenlopende aandachtsvelden belicht worden. Dat laatste is kenmerkend voor Paleo-aktueel; zo bestrijkt dit nummer een tijdsspanne van ongeveer een kwart miljoen jaar, en waaieren de bijdragen uit van noordelijk Nederland tot Egypte. Om de komende jaren dit niveau vast te kunnen houden is de redactie met ingang van dit nummer versterkt met Jan Lanting, die we van harte welkom heten.

In het openingsartikel haalt Otto Harsema herinneringen op aan professor Sytze Bottema, de gedreven paleobotanicus en vogelkenner die ons in november 2005 ontviel. In dit nummer herplaatsen wij bovendien Harsema's artikel over vroegmiddeleeuwse kerkjes in Noord-Spanje uit Paleo-aktueel 16, omdat daarin door onjuiste redactie een aantal storende fouten zijn geslopen. Wij bieden de auteur hiervoor onze excuses aan.

Studies van vuurstenen artefacten in dit nummer betreffen het Midden-Paleolithicum (met aandacht voor kinderwerk), het Jong-Paleolithicum (over een opgraving tijdens WO II), en het Mesolithicum (betreffende 'micro-driehoeken' – niet niezen als ze op de werktafel liggen!). Een opvallend project waarin de afdeling paleobotanie participeert, en dat ook elders de aandacht heeft getrokken, betreft neolithische graanopslag in de Fayum, Egypte. Dit nummer bevat daarnaast ook rapporten over vegetatiekundige onderzoeken in Duurswold (Gr.) en Calabrië (It.), en een bijdrage uit het laboratorium over de conservatie van een houten emmer.

Ook het onderzoek in de mediterrane wereld heeft aanleiding gegeven tot enkele zeer gevarieerde bijdragen. Twee auteurs bespreken vindplaatsen uit de bronstijd (rond Tusculum, net ten zuidoosten van Rome) en de Republikeinse periode (aan de Via Appia zo'n 50 km verder zuidelijk). De meerjarige veldverkenningen rond het plaatsje Francavilla Marittima in Zuid-Italië worden in een voortgangsverslag beschreven, en één bijzondere vindplaats uit de Hellenistische periode wordt apart belicht. Ten slotte vindt u een bijdrage over de Zuidoostpoort van de eveneens Hellenistische stad Halos in Griekenland, waar het meerjarige onderzoek onder leiding van Reinders inmiddels wordt afgerond.

Noordelijk Nederland is zoals altijd ruim vertegenwoordigd, met onder meer onderzoeken te Harssens (Gr.), Leeuwarden (Fr.) en Aalden (Dr.). Verder vindt u een rapport over de botinhoud van een beerput van een havezate in Overijssel. De nieuwe steentijd komt aan bod met meerdere bijdragen over Trechterbeker-aardewerk (onder meer over een opmerkelijke versieringsmethode). In de bijdrage van Nicolay wordt ingegaan op de mogelijke betekenis van enkele bijzondere objecten uit het terpengebied; het thema wordt voortgezet door Feiken en Knol, die schrijven over de soms onnavolgbare wegen afgelegd door stenen bijlen. Tenslotte is er een vermakelijk verhaal over de omzwervingen van nep-olielampjes.

Wij wensen de lezers veel plezier met de gevarieerde inhoud van dit nummer.

De redactie

PROTOHISTORISCHE VINDPLAATSEN IN EN ROND TUSCULUM (GEMEENTE MONTE PORZIO CATONE, ALBAANSE HEUVELS, ITALIË)¹

L. Alessandri

Het landschap

De gemeente Monte Porzio Catone beslaat een deel van de noordelijke hellingen van de meest oostelijk gelegen krater van de Vulcano Laziale (fig. 1). Deze *caldeira* (instortingskrater) is oorspronkelijk gevormd tussen 600.000 en 360.000 jaar geleden, en is daarna vooral aan de westzijde nog belangrijk van vorm veranderd in latere uitbarstingsfasen waarvan de meest recente zich zo'n 12.000 jaar geleden afspeelde. De gehele noordelijke rand van de vulkaan kenmerkt zich door kegelvormige heuvels uit vulcanische rots en as, terwijl de hellingen ten noorden daarvan vooral bestaan uit pyroclastisch materiaal met opduikingen van leucitische lava. De noord-zuid gerichte afwatering heeft, geholpen door de tufachtige bodems en de vele bronnen, een reeks vanaf de kraterand geleidelijk aflopende landtongen gevormd. De bodems van dit gebied zijn zeer vruchtbaar vanwege hun hoge doorlaatbaarheid en gunstige chemische samenstelling (verhoogd kaliumgehalte).

Wat er al bekend is

De vroegste aantekeningen over protohistorische vondsten binnen de gemeente Monte Porzio Catone, waar Tusculum de bekendste archeologische site is, staan in een publicatie van Maurizio Borda (Borda, 1958: p. 17). Deze vermeldt enkele voorwerpen die in 1952 tijdens de aanleg van een weg aangetroffen werden, en die hij toeschrijft aan de eerste fase van de latiale ijzertijd (fig. 2: 9). Bij diezelfde

gelegenheid werden nog andere vondsten uit dezelfde tijd gedaan in de buurt van een steengroeve (fig. 2: 2); deze behoorden waarschijnlijk tot een graf.

Midden jaren '70 voerde de Gruppo Archeologico Latino, in samenwerking met de afdeling Monte Porzio Catone van de Gruppo Archeologico Romano, enkele systematische verkenningen uit rond Tusculum om meer ijzertijd materiaal te vinden (de Gruppi Archeologici zijn amateurverenigingen die tot doelstelling hebben het archeologisch erfgoed te beschermen en toegankelijk te maken). Uit een voorlopige publicatie (Giorgetti, 1978) komen we te weten dat toen met grote regelmaat, vooral in de zuidelijke en oostelijke delen van de heuvel van Tusculum op hoogten tussen 580 en 630 m, vondsten werden gedaan. Bovendien konden drie 'sites' onderscheiden worden; de eerste daarvan bevindt zich in het zuidelijke deel van de heuvel, tussen 630 en 640 m hoogte (fig. 2: 8), de andere twee liggen aan de zuidelijke (fig. 2: 6) en noordelijke (fig. 2: 3) uiteinden van de kloof die de akropolis van Tusculum scheidt van de Montagnola-heuvel. De meest zuidelijke hiervan leverde *formelli* (oventjes), *ciotole* (kommen), handvaten en enkele grote fragmenten huttenleem met afgedruken van houten bouwelementen op. Van de vondsten uit deze verkenningen is een beschrijving en, in enkele gevallen, een foto gepubliceerd, waarbij helaas informatie over de precieze vindplaatsen niet is vermeld.

Eveneens in 1978 kwamen, als gevolg van een

Fig. 1. Lokatie van het onderzoeksgebied aan de noordelijke rand van de caldeira van de Volcano Laziale (Albaanse heuvels) (tek. L. Alessandri).

onderzoeksprogramma in de gemeenten Grottaferrata, Monte Porzio Catone en Frascati, de eerste meldingen over de op de noordelijke flanken van de heuvel van Tusculum gelegen midden-bronstijd nederzetting Pilozzo (fig. 2: 1) binnen, en over enkele amateurvondsten uit de midden-bronstijd uit Tusculum zelf en het gebied direct ten noorden (Guidi *et al.*, 1978: p. 84). Het jaar daarop verscheen een artikel over de pre- en protohistorische bewoningsgeschiedenis van de gemeente Grottaferrata, waaruit nog enkele gegevens gehaald kunnen worden (Angle & Guidi, 1979). De vondst van een grafbijgift, door beide auteurs gedaan in het Museo Diocesano van Frascati, kan gedateerd worden in de fase Roma-Colli Albani III (770–730 v.Chr.). De auteurs presenteren bovendien een aardewerkfragment uit het einde van de bronstijd, afkomstig van de akropolis van Tusculum (fig. 2: 4), een in de omgeving van het Romeinse theater gevonden *impasto* spinklos (fig. 2: 5), en andere voorwerpen die verzameld werden op de westelijke hellingen en die in de magazijnen van de Soprintendenza Archeologica del Lazio bewaard zijn.

Verdere gegevens konden ontleend worden aan de annalen van de Gruppi Archeologici van Latina en Rome uit begin jaren '70. Zo

blijkt de vondst bij punt 8 gedaan te zijn tijdens een kleine illegale opgraving, terwijl die bij punt 3 te danken is aan een bouwput die enkele vondstlagen uit de protohistorie aansneet en deels verwoestte.

In 2000 presenteerde Franco Arietti de vondst van een *holmos* (een grote kom op een onderstel) uit de fase Roma-Colli Albani IV (730–580 v.Chr.), gevonden op het punt waar zich van de via Latina een pad afscheidt dat leidt naar het zadel aan de oostzijde van de acropolis van Tusculum (Arietti *et al.*, in druk; fig. 2: 10). In 2003, tenslotte, werd het meest recente en volledige overzicht van de archeologie van de Ager Tusculanus, deel van de Forma Italiae-serie, gepubliceerd (Valenti, 2003). Dit vermeldt, naast een overzicht van de reeds bekende vondsten, tevens de ontdekking van een aan de fase Roma-Colli Albani II (900–770 v.Chr.) toe te wijzen vindplaats, in 2000 aan het licht gekomen bij het graven van bemestingsgaten voor een nieuwe wijngaard (fig. 2: 7).

Ongepubliceerde gegevens

In 2004 kon schrijver dezes dankzij de hulp van Valenti – directeur van het Museo di Monte Porzio Catone – toegang krijgen tot

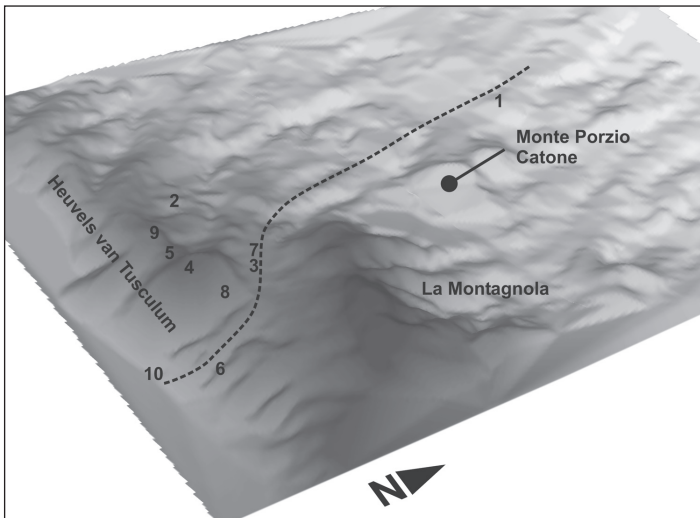

Fig. 2. Zicht in perspectief op het onderzoeksgebied, met de in de tekst genoemde vindplaatsen. 1. Pilozzo; 2. Camposanto; 3. I Ciufoli; 4. Acropolis van Tusculum; 5. Theater van Tusculum; 6. Tusculum, 550 m hoogte; 7. Camaldoli; 8. Tusculum; 9. Parkeerplaats; 10. Via Latina. De onderbroken lijn geeft de waarschijnlijke toegangsweg tot de caldeira aan (tek. L. Alessandri).

de magazijnen van dit gemeentelijke museum, en daaruit de protohistorische voorwerpen te voorschijn halen. Naast de meest recente en ongepubliceerde aanwinsten, die op dit moment nog bestudeerd worden, bevond zich in het magazijn ook materiaal uit de jaren '70, afkomstig van punt 3, dat nog niet eerder afgebeeld werd (fig. 3). Angle en Guidi plaatsten de materialen terecht in een chronologische context lopend van de late bronstijd (Bronzo Recente, vertegenwoordigd door het handvatfragment met tweekantige knop TCM 56) tot de late ijzertijd (Oriëntaliserende periode). De overige vondsten die, vanwege het voorkomen van delen van oventjes, uit nederzettingcontexten afkomstig moeten zijn (fig. 3, TCM 182, 183, 184 en 9), moeten deels tot dezelfde periode gerekend worden. Vooral de eivormige *olla* TCM 173, de grote kom TCM 91 en de kom met naar binnen gebogen rand TCM 26 verwijzen naar typen die in de late bronstijd gemeengoed werden. Het vergiet TCM01, tenslotte, kan vergeleken worden met twee fragmenten uit de nederzetting Sorgenti della Nova in Noord-Lazio.

Van later datum is het handvat met dubbele opening en zadel (fig. 3, TCM zonder nummer), typerend voor de fase Roma-Colli

Albani II. De *olla* TCM 97 tenslotte heeft parallellen uit laat-Oriëntaliserende contexten van de opgraving te Satricum, terwijl de *tazza* met de ongebruikelijke hals TCM 191 lijkt op een eveneens Oriëntaliserend exemplaar uit tombe 552 van de necropool Osteria dell'Osa die ongeveer 10 km naar het noorden ligt.

Bespreking

Zoals uit voorgaand overzicht blijkt is het merendeel van de protohistorische vondsten in het grondgebied van Monte Porzio Catone gedaan buiten formeel wetenschappelijk onderzoek om. Men heeft in ieder geval geen rekening gehouden met de statistische procedures die nodig zijn om de vertekening van het vindplaatsenpatroon door toevalsfactoren binnen de perken te houden. Hoewel zowel het door de *Gruppi Archeologici* in het midden van de jaren '70 uitgevoerde onderzoek, als de studies die kort daarop werden uitgevoerd in de context van het gemeentelijke verkenningsproject, mogelijk geheel naar de toen geldende wetenschappelijke eisen werden uitgevoerd, resulteerde dit helaas slechts in een materiaalpublicatie. Wanneer we de vondsten uit de directe omgeving van Tusculum, die immers vanwege de latere monumentale Romeinse

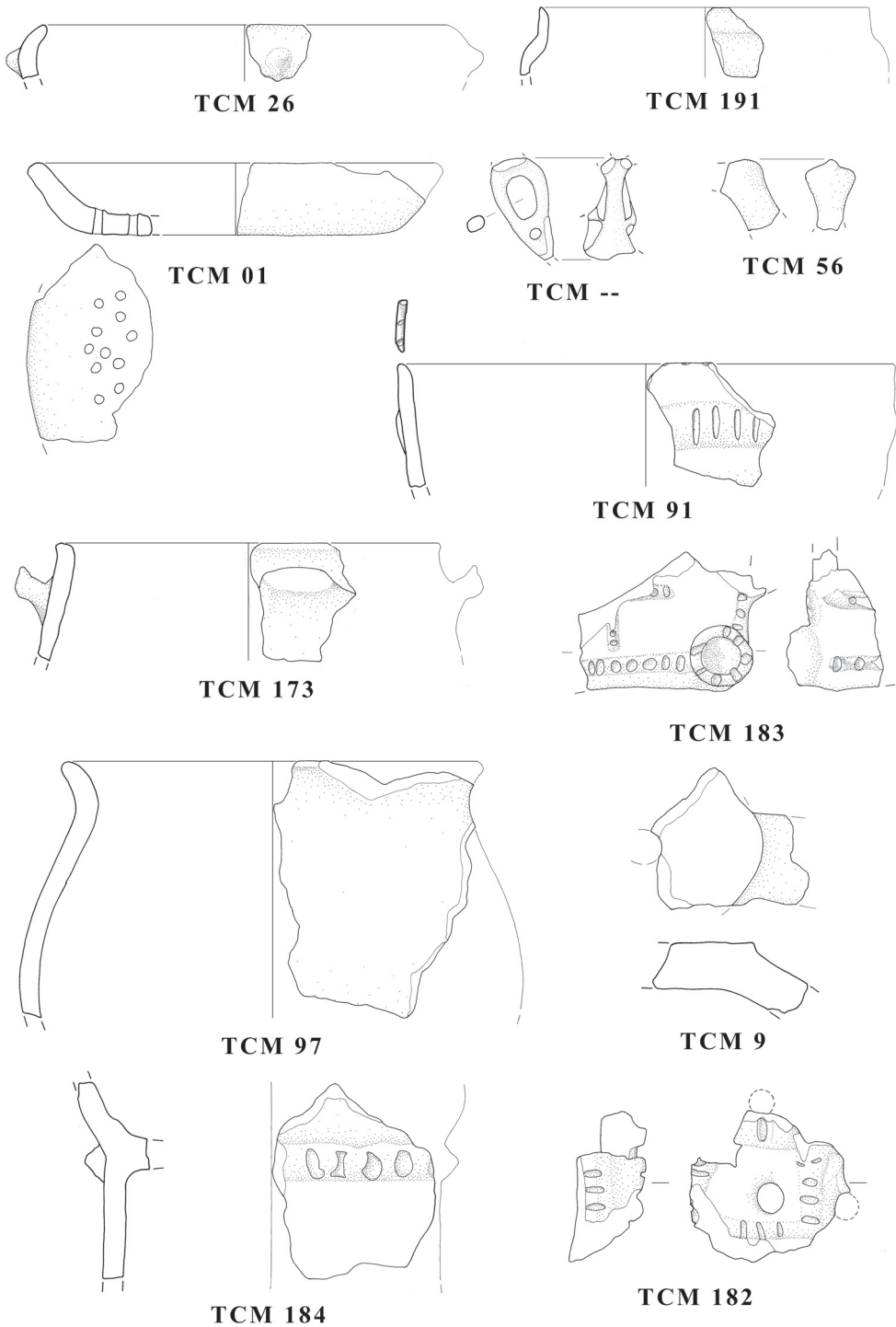

Fig. 3. Een selectie van vondsten uit I Ciufoli (figuur 2, punt 3) (tek. L. Alessandri, in inkt overgezet door M. Merlo).

bebouwing veel sneller onder de aandacht van archeologen komen, niet meerekenen, zijn de enige twee overblijvende vondsten uit de rest van het gebied aangetroffen tijdens bouwwerkzaamheden. Het beeld dat uit deze vondsten naar voren komt kan daarom niet worden beschouwd als representatief voor de toestand in het verleden; het kan slechts tot enkele werkhypotheseën leiden die door middel van nader onderzoek bevestigd moeten worden. Daar komt nog bij dat grote delen van het gebied onmogelijk onderzocht kunnen worden vanwege latere (antieke en recente) verstoringen en de aanwezigheid van grote bosgebieden.

Chronologisch gezien komen de oudste, ongepubliceerde, protohistorische vondsten van de vindplaats Pillozzo (fig. 2: 1). Deze dateren uit de midden-bronstijd (Appennijnse fase), net als trouwens de vondsten die gemeld zijn van de rots waarop Tusculum staat. Die laatste vindplaats ligt in een zeer strategische positie: beschermd door zeer steile hellingen, en uitkijkend over een van de noordelijke toegangswegen tot de caldeira (in figuur 2 hypothetisch aangegeven met een onderbroken lijn). Tusculum had dus een vergelijkbare ligging als andere late midden-bronstijd vindplaatsen, zoals Colle dei Cappuccini, die de zuidelijke toegang tot de caldeira beheerst, en Colle della Mola, die een van de oostelijke toegangswegen beheerst (fig. 2: 2). Naast dit strategische belang liggen onderaan de rots van Tusculum ook enkele van de rijkste bronnen uit het hele gebied, en beheerst deze site wat later de via Latina zal worden – de belangrijkste doorgaande route tussen de regio's Campanië en Etrurië.

Vondsten uit latere perioden, die de continuïteit van de bewoning tot ver na de protohistorische periode documenteren, bevestigen het belang van deze plek. Hoewel er van de plek zelf maar weinig aardwerkfragmenten uit de late bronstijd bekend zijn, moeten we ons niet laten misleiden omtrent de aard van de bijbehorende bewoning. De oudste vondsten zullen, behalve dat ze onderhevig geweest zijn aan de meeste chemische en mechanische slijtage,

ook het diepst begraven liggen en daarom, bij gebrek aan archeologische opgravingen tot op het moedermateriaal, ook het minst aangetroffen worden. Inderdaad is slechts een klein aantal fragmenten uit het einde van de bronstijd aangetroffen op de top (fig. 2: 4) en op het oostelijke zadel (fig. 3, TCM 01 en misschien TCM 26 en 91), van welke plek ook het handvat met tweekantige knop uit de late bronstijd TCM 56 afkomstig is. Tusculum is dus onderdeel van het uit heel *Latium vetus*, maar meer in het algemeen ook uit de rest van Italië, bekende proces van het ontstaan van stabiele en langdurige nederzettingen vanaf de latere fase van de midden-bronstijd. De vruchtbaarheid van de bodem, de overvloedige aanwezigheid van water, en de hoge strategische waarde van de locatie zijn waarschijnlijk de sleutelfactoren die geleid hebben tot de stichting van deze nederzetting.

De recente (2000) vondst van een aan de Oriëntaliserende periode toe te schrijven *holmos* die overduidelijk uit een rijke grafcontext afkomstig moet zijn, gevonden langs de via Latina aan de zuidelijke voet van de hoogte van Tusculum, toont tenslotte het duurzame belang aan van routes die reeds voor de vroegste periodes verondersteld worden. Vergelijkbare graftomben liggen in die tijd inderdaad vaak aan kruispunten of andere opvallende plaatsen langs de weg.

Summary: Protohistorical sites in and around Tusculum (municipality of Monte Porzio Catone, Alban Hills, Italy)

This article reviews the published and unpublished protohistorical finds from the municipality of Monte Porzio Catone (Alban hills, Italy) and discusses the settlement patterns that emerge, especially in relation to the site of Tusculum, which is now known to have been continuously occupied since the Late Bronze Age. Tusculum, like other contemporary settlements in the area of the Alban hills, is situated in a highly defensible position that also allows control of the access routes to the caldera of Lago di Albano and of the regional routes between Campania and Etruria. The article presents a

small part of the author's ongoing research on the settlement characteristics of Southern Lazio in the Bronze and Iron Ages.

Noten

1. Met dank aan Martijn van Leusen voor de Nederlandse vertaling, Manuela Merlo voor het inkten van de vondsttekeningen, en Alessandro, Rosa, Roberta en natuurlijk Massimiliano Valenti voor hun hulp.

2. De kaart geeft niet alle midden-bronstijd vondsten uit de Albaanse heuvels weer; alleen de in de tekst genoemde plaatsen zijn vermeld.

Literatuur

Angle, M. & A. Guidi, 1979. Il popolamento del territorio di Grottaferrata in età pre- e protostorica. *Documenta Albana*, II serie 1, pp. 43–66.

Arietti, F., in druk. *Tusculum. Tusculanae Disputationes*. Storia, archeologia, cultura ed arte di Tuscolo e del Tuscolano.

Borda, M., 1958. *Tuscolo* (Itinerari dei Musei, Gallerie e Monumenti d'Italia 98). Roma.

Giorgetti, D., 1978. Cenni preliminari sulla cultura del Ferro in area tuscolana: materiali di superficie dalla rocca e dalle pendici del Tuscolo. *Atti del II Convegno dei Gruppi Archeologici del Lazio*, Tolfa 1976, pp. 5–13.

Guidi, A., M. Pacciarelli & F. di Gennaro, 1978. Rinvenimenti di età Pre- e Protostorica a Grottaferrata e a Monte Cavo. *Archeologia Laziale* I, pp. 84–86.

Valenti, M., 2003. *Ager Tusculanus (IGM 150 III NE – II NO)*. Forma Italiae, 41. Firenze.